

РЕАЛІЗАЦІЯ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ В ЕР-РІЯДІ (КОРОЛІВСТВО САУДІВСЬКА АРАВІЯ): ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВКЛЮЧЕНОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ

IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE EDUCATION IN ER-RIYADH (KINGDOM OF SAUDI ARABIA): ACCORDING TO THE MATERIALS OF INCLUDED OBSERVATION

Подано результати включеного спостереження процесу реалізації інклюзивної освіти в Ер-Ріяд, столиці Королівства Саудівська Аравія. Зроблено акцент на соціокультурних особливостях навчання дітей з особливими потребами в мусульманській культурі. Подано результати аналізу наукових публікацій українських науковців з питань зарубіжної практики інклюзивної освіти, які дозволили зробити обґрунтований висновок про те, що значний їх масив присвячений країнам Європи та США, де інклюзивна освіта функціонує на етапі розвитку норм, демократії та економічного піднесення. Показано, що дослідження відмінностей мусульманських та західних культур дають можливість глибше проникати у процес становлення, розвитку та функціонування інклюзивної освіти. Наведені результати включеного спостереження, які засвідчили, що у специфіці мусульманської культури, орієнтованій на саморозвиток людини та суспільства, у зверненні до духовного світу людини – коріння її внутрішньої глибини та багатства. Ісламські рухи припускають альтернативну модель сучасності, яка знаменує не відмову від модернізації, а прагнення будувати сучасне суспільство, яке хоч і бере участь у глобальній системі, але надихається ісламською культурою, що володіє власною самосвідомістю. Проаналізовано поняття «мусульманське суспільство», «дитина з особливими потребами». Встановлено, що у мусульманському суспільстві Королівства Саудівська Аравія це новий і ще не усталений термін.

Визначено, що не зважаючи на значну підтримку системи освіти урядом Королівства Саудівська Аравія та прагненням побудови сучасної системи освіти, у питаннях інклюзивної освіти існує ціла низка нереалізованих можливостей. В дослідженні були використані наукові публікації арабських вчених, які не перекладалися європейськими мовами.

Ключові слова: Іслам, мусульманська культура, мусульманське суспільство, діти з особливими потребами, інклюзивна освіта.

The results of the included observation of the implementation process of inclusive education in Riyadh, the capital of the Kingdom of Saudi Arabia, are presented. Emphasis is placed on sociocultural features of teaching children with special needs in Muslim culture. The results of the analysis of the scientific publications of Ukrainian scientists on the foreign practice of inclusive education are presented, which allowed us to draw a well-founded conclusion that a significant number of them are devoted to the countries of Europe and the USA, where inclusive education functions at the stage of development of norms, democracy and economic growth. It is shown that the study of the differences between Muslim and Western cultures provides an opportunity to penetrate deeper into the process of formation, development and functioning of inclusive education. The results of the included observation are presented, which proved that the specifics of Muslim culture, oriented towards the self-development of man and society, in addressing the spiritual world of man are the roots of his inner depth and wealth. Islamic movements assume an alternative model of modernity, which does not mean a rejection of modernization, but an aspiration to build a modern society, which, although it participates in the global system, is inspired by Islamic culture, which has its own self-awareness. The concepts of "Muslim society" and "child with special needs" are analyzed. It is established that in the Muslim society of the Kingdom of Saudi Arabia this is a new and not yet established term.

It was determined that despite the significant support of the education system by the government of the Kingdom of Saudi Arabia and the desire to build a modern education system, there are a number of unrealized opportunities in the issues of inclusive education. Scientific publications of Arab scientists, which were not translated into European languages, were used in the study.

Key words: Islam, Muslim culture, Muslim society, children with special needs, inclusive education.

УДК 364:37

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/55.2.3>

Крупенина Н.А.,

канд. психол. наук,
доцент кафедри інноваційних
технологій з педагогіки, психології
та соціальної роботи
Університету імені Альфреда Нобеля

Постановка проблеми у загальному вигляді. Не зважаючи на те, що після ухвалення міжнародних документів та заяв різних країн про запровадження інклюзивної освіти, відкритим залишається питання, чи успішно вона реалізується. У цьому глобалізованому світі освіту для всіх можна розглядати як ідеал, який встановлює мету та дає імпульс для перетворень. У той час як 192 країни-члени Організації Об'єднаних Націй висловлюють прихильність концепції «Освіта для всіх» як корисної та благородної справи, чи означає інклюзивність одне й те саме для всіх країн?

Різні версії інклюзії були прийняті в усьому світі, в тому числі й в арабських країнах, але науковці починають констатувати, що, хоча інклюзія звучить добре в теорії, вона ще не перетворилася на здійсненні та реалізовані ідеали. Мусульманський світ жодною мірою не прагне ізоляціонізму, відмови від істотних позитивних моментів, пов'язаних з розширенням можливостей освіти, порівняння та запозичення позитивного досвіду інклюзивної освіти.

Дослідження відмінностей мусульманської та західних культур дають можливість глибше

проникати у процес становлення, розвитку та функціонування освіти. У специфіці мусульманської культури, орієнтованої на саморозвиток людини та суспільства, у зверненні до духовного світу людини – коріння її внутрішньої глибини та багатства. Ісламські рухи припускають альтернативну модель сучасності, що знаменує не відмову від модернізації, а прагнення будувати сучасне суспільство, яке хоч і бере участь у глобальній системі, але надихається ісламською культурою, що володіє власною самосвідомістю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Глобальний світ диктує необхідність досліджень локальних спільнот. Регіональний соціум, як предмет наукового пошуку, представлений у працях В.Г. Баруліна, Є. Головахи, І.Ф. Кононова, Зірака Абдулла Каріма та ін. Певний рух в цьому напрямку відбувається і в ісламському світі. Він шукає власну модель розвитку, в якій помітне місце займає іслам. У цій частині світу є прагнення поєднати універсальні риси сучасної цивілізації і її цінності з самобутніми ідеалами ісламської спадщини.

Проведений нами аналіз наукових публікацій українських науковців з питань зарубіжної практики інклюзивної освіти дозволяє зробити обґрунтований висновок про те, що значний їх масив присвячений країнам Європи та США, де інклюзивна освіта функціонує на етапі розвитку норм, демократії та економічного піднесення, що установлені, юридично закріплені.

Наукові дослідження проблем інклюзивної освіти в мусульманській культурі представлені дослідженнями арабських і курдських вчених (Al-Hendawi, Al-Kaabi, Al Attiyah, Bosbait M., Dwairy M., El-Banyan A. S. C. Gibb та ін.). Але в українському науковому просторі таких досліджень ми не зустріли.

В Королівстві Саудівська Аравія у 2021 році було проведене аналітичне дослідження (Al et Alqhtani) впровадження інклюзивної освіти у школах. Результати їх опубліковані у Саудівській цифровій бібліотеці, Al-Nawdhamah та Al-Manial.

У попередні роки науковці Королівства Саудівська Аравія із застосуванням методу опитування вивчали питання відношення вчителів шкіл до включення учнів з особливими освітніми потребами до звичайних класів (Alquraini, 2012; Alshahrani, 2014; Somaily et al., 2012; Хаймур-Абу, 2015; Alqhtani et al. 2021; Alkhateeb et al. 2016).

В проведених дослідженнях констатується, що не зважаючи на значну підтримку системи освіти урядом Королівства Саудівська Аравія та прагненням побудови сучасної системи освіти, у питаннях інклюзивної освіти існує ціла низка нереалізованих можливостей (Alharbi, 2022) [1].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Треба відзначити, що проаналізовані нами дослідження питань інклюзивної

освіти дітей з особливими потребами саудівських вчених за останні 10 років не містили експериментальних даних.

Мета статті. При проведенні дослідженнями ми визнали за мету вивчення специфіки та перспектив реалізації інклюзивної освіти в мусульманській культурі.

Виклад основного матеріалу. Соціально-педагогічна модель інклюзивної освіти в Україні і в мусульманських країнах Середнього Сходу, однією з яких є Королівство Саудівська Аравія, реалізується, коли немає встановлених, юридично закріплених норм, коли демократія перебуває на етапі становлення.

Крім того, використовуючи дані індексу соціального прогресу (The Social Progress Index) як комбінованого показника міжнародного дослідницького проекту The Social Progress Imperative, який вимірює досягнення країн світу з погляду суспільного добробуту та соціального прогресу, зазначимо, що Україна посіла 52 місце (індекс 74,17), Королівство Саудівська Аравія посіло 101 місце (індекс 63,83) зі 128 країн [2].

Ми спираємось на ці дослідження з тієї причини, що вони оцінюють досягнення у соціальній сфері окремо від економічних індикаторів. Констатуючи той факт, що Королівство Саудівська Аравія має зростання реального ВВП у 2022 році 7,6, а в Україні є певні проблеми економічного плану (-35), наше дослідження було б не коректним. Разом з тим, представники The Social Progress Imperative стверджують, що традиційні показники економічного зростання не відображають дійсної ситуації в країні. Хоча отримання великих доходів безперечно веде до зростання рівня життя, але можна досягти високого рівня соціального розвитку і за досить не високого рівня доходу, і навпаки – можна спостерігати соціальний регрес і за високого рівня доходів [3].

Однією із суттєвих проблем у проведенні закордонних досліджень з питань інклюзивної освіти є нестача інформації щодо методів, що лежать в основі кожного дослідження (Allan Slee, 2008; Farrell, 2015; Lindsay, 2017).

У проведеному дослідженні ми використовували включене спостереження як якісний метод польового дослідження, який дозволяє проводити польове вивчення індивідів у їхньому природному середовищі та в повсякденних життєвих обставинах, тобто вивчення соціальної групи «зсереди́ни». Даний метод дослідження ми вже використовували в Іракському Курдистані (м. Ербіль), Катарі (м. Аль Вакра), Об'єднаних Арабських Еміратах (м. Дубай). Результати цих попередніх досліджень покладені у змістовну частину навчального посібника «Соціологія освіти», який був виданий в Іракському Курдистані кудською/сорані мовою у 2019 році.

При цьому автор статті (за ступенем закритості-відкритості для респондентів) виступав в ролі повного спостерігача. За формою взаємовідносин – це було відкрите спостереження. За охопленням – суцільне спостереження. Вид включеного спостереження був визначений як нестандартизоване (неконтрольоване).

За результатами включеного спостереження ми провели статистичне опитування, оскільки була значна ймовірність порушення вимоги репрезентативності досліджуваної сукупності.

Іслам – це окрема специфічна культура. Вона не є арабською, ближньо- або просто східною. Вона не монолітна, а багата різноманітністю. Зрозуміло, що в ісламській культурі є елементи фундаментальні, загальні для всіх мусульман, але є й інші, що відрізняються від країни до країни й від народу до народу. Універсальні основи ісламської культури є наслідком Корану і Сунни, а особливі – з місцевих звичаїв різних народів.

Державна освіта в Королівстві Саудівська Аравія відкрита для кожного громадянина. Другі за величиною державні витрати цієї країни йдуть на освіту. Королівство Саудівська Аравія витрачає 8,8% свого валового внутрішнього продукту на освіту порівняно з середньосвітовим показником 4,6%, що майже вдвічі перевищує середній світовий показник на освіту. Разом з тим, рівень грамотності у цій країні за даними Статистичного інституту ЮНЕСКО у 2021 році складав 98% (у 2017 році цей показник був 95%) [4].

Ініціативи Міністерства освіти Королівства сприяють покращенню результатів та підвищенню якості сектору загальної освіти «завдяки нескінченному інтересу та підтримки з боку Зберігача священних мечетей та Його Високості наслідного принца Мухаммеда ібн Салман Аль Сауд». Починаючи з 2016 року в країні реалізовується «Стратегія у сфері освіти», яка має за мету надання освітніх можливостей за якістю та інклюзивністю всім членам суспільства обох статей, не залежно від того чи є вони звичайними учнями, чи обдарованими, чи інвалідами, чи не грамотні. У цій Стратегії також передбачено розвиток освіти учнів з обмеженими можливостями відповідно до вказівок ісламу, що зробить освіту загальним правом для всіх людей нації [5].

Саудівська освіта відома своїм релігійним змістом. Станом на 2022 рік, релігієзнавство в середньому становило дев'ять годин на тиждень на рівні початкової школи порівняно, наприклад, з 23 годинами на тиждень з математики, природничих наук (фізика, хімія, біологія та геологія), громадських наук, арабської, англійської мовами та фізичної культури.

У Королівстві Саудівська Аравія приватна освіта вважається одним із елементів підтримки державної освіти на всіх рівнях освіти.

Генеральний департамент приватної освіти Міністерства освіти займається приватними школами для хлопчиків та приватними школами для дівчат, а уряд надає приватним школам безплатні підручники та щорічну фінансову допомогу. Уряд також призначає та оплачує кваліфікованого директора у кожній приватній школі. В одній із таких приватних шкіл Dawne House Riyadh ми проводили дослідження.

В основі нашої дослідницької програми було покладено уявлення про те, що інклюзивна освіта у школах Королівства Саудівська Аравія розгортається у специфічному соціокультурному середовищі мусульманського суспільства. Важливим тут є точне розуміння поняття "мусульманське" – від арабського "муслім" – "той, хто підкоряється". В ісламі активність та самовираження індивіда зведені до мінімуму, при цьому посилено роль суспільного буття та втіленню ідеї колективного порятунку. Коран наказує послідовникам ісламу залишити "звичаї батьків" на користь правил, встановлених у самому Корані. Замість громади по крові – громада за вірою – умма. Ісламу не властиво поділ сфери життя на світську та релігійну частини. Ця неподільність призвела до появи Шаріату – закону, що ґрунтується на інтерпретації положень Корану і Сунни й містить релігійні встановлення, правові норми, моральні та побутові розпорядження. Ніякий науково обґрунтований постулат, ніякі зміни у шкільних програмах чи зміни в правилах приймання на курси водіїв не матиме абсолютного авторитету, якщо вони сформульовані «невірним» і не мають підтвердження в Корані чи Сунні. Але головне – це ставлення до дітей з особливими потребами у соціокультурному середовищі мусульманського суспільства. Тому в ході включеного спостереження ми мали за мету отримання емпіричних даних корегування освітньої системи в школі (яка по суті є структурованою по освітнім програмам Великої Британії) відповідно до соціокультурних умов, що існують

Але головне – це ставлення до дітей з особливими потребами в соціокультурному середовищі саудівського суспільства.

«Дитина з особливими потребами» – це новий і ще не усталений термін у мусульманському суспільстві, коли воно усвідомлює необхідність відобразити в мові своє мінливе ставлення до таких дітей.

Висловлюючи відмову суспільства, яке сповідує іслам, від поділу людей на повноцінну більшість і неповноцінну меншість, новий термін закріплює зміщення акцентів в характеристиці цих дітей з недоліків, порушень, відхилень від норми до фіксації їх потреб в особливих умовах і засобах освіти. Цей термін підкреслює відповідальність суспільства за виявлення і реалізацію цих потреб. Попри те, що даний термін з'явився

в мусульманських країнах пізніше, ніж в Америці та країнах Західної Європи, його введення в ужиток не можна кваліфікувати як пряме запозичення західного терміну «діти з особливими потребами» («Children with Special Needs»). Зміст терміну «діти з особливими потребами» органічно відображає розуміння дитини з порушеннями в розвитку, яка потребує «обхідних шляхів» досягнення тих завдань культурного розвитку, які в умовах норми досягаються вкоріненими в ісламі засобами виховання [6].

Народження дитини з особливими потребами у мусульманських сім'ях вважається покаранням, ганьбою [7;8].

Цей факт намагаються приховати від умма. Батьки не намагаються щось змінити в житті дитини, тому що «Аллах покладає на душу тільки те, що вона може винести» (Сура 2.Корова, 286-й аят) і ще тому, що віра у долю (шоста основа іману) обов'язкова для всіх мусульман. У багатьох аятах Корану вказується на те, що все, що відбувається у Всесвіті, було заздалегідь зумовлене Аллахом і відповідає Його мудрому задуму: «Воістину, Ми створили кожну річ згідно з приреченням» (сура 54 «Місяць», Аят 49). Кадар і Када (доля (рок) і вирок) – ісламські терміни, якими позначають зумовленість всього суцього волею Аллаха. Згідно з ісламським віровченням, Аллах приймає рішення у всьому і за всіх, караючи та милуючи своєю волею [9].

Аль-Хендаві Al-Hendawi (2014), аналізуючи соціокультурні особливості мусульманського суспільства, звернув увагу на запобігання потенційному опору, який може виникнути, коли західні моделі інклюзивної освіти реалізуються у традиційному суспільстві [10].

Тому, на першому етапі ми проаналізували дослідження Мухаммада бін Саад бін Ібрагім Аль Шуайл, доцента кафедри спеціальної освіти педагогічного факультету Таїфського університету (м.Таїф, Саудівська Аравія) [11].

Зауважмо, що це дослідження та його результати не перекладалися європейськими мовами.

В цьому дослідженні автор констатує, поряд з проблемами інклюзивної освіти, які можуть бути властиві не тільки для Саудівської Аравії (нестача коштів, кваліфікованих кадрів, адаптованих програм тощо), таку проблему, як соціальної стигматизації відносно дітей з особливими потребами у саудівському суспільстві. Значний масив даних, які отримав Мухаммада бін Саад бін Ібрагім Аль Шуайл засвідчує, що соціальна стигматизація та не гуманні уявлення домінують в суспільстві, до дітей з обмеженими можливостями відносяться як до тягаря для сім'ї та суспільства в цілому. Поширене насильство та жорстоке поводження з дітьми з обмеженими можливостями, особливо з дівчатами. Вивчення методик та результатів

дослідження Мухаммада бін Саад бін Ібрагім Аль Шуайл дозволили нам ввести корективи та уточнення в програму нашого дослідження. Наша робота була ускладнена відсутністю точної та актуальної статистики дітей з обмеженими можливостями, відсутністю індексованих публікацій щодо інклюзивної освіти науковців Королівства Саудівська Аравія. Дослідження проводилося з червня 2022 року по грудень 2022 року школі Dawne House Riyadh та в компаунді Rihad Pearl Compound (м. Ер-Ріяд, Королівство Саудівська Аравія). Метод дослідження: включене спостереження. Для верифікації методу включеного спостереження здійснювався контроль іншими методами збору інформації – інтерв'юванням, контент-аналізом, аналізом документів, повторним спостереженням. Валідність методу дослідження була забезпечена наявністю спільних для спостерігача та спостережуваної спільноти соціокультурних контекстів: автор цієї статті знаходився в позиції «інсайдера», оскільки до входу в поле поряд з членами спільноти, що спостерігається, був включений в цілу низку загальних соціально-культурних контекстів; знання загальних знаково – символічних систем («інсайдерська» позиція спостерігача) сприяло швидкому включенню в повсякденне життя спільноти, що вивчається, і досягненню рольової визначеності в польовій комунікації. Школа Dawne House Riyadh, в якій відбувалося включене спостереження, працює за програмами Великої Британії. В школі навчаються (від загальної кількості учнів) 1,2% дітей з особливими потребами. Більшість учнів (86,1%) – це діти, які сповідують іслам. Вчителі мусульмани складають 48%. Компаунд Rihad Pearl Compound, в якому проводилося включене спостереження, розташовано у столиці Королівства Саудівська Аравія місті Ер Ріяд. Більшість мешканців – це араби мусульмани (91,3%).

Проводячи дослідження, ми спиралися на твердження Каддумі Мавран Алі (Гуманітарний університет, Хартум, Судан): «Немає сумнівів у тому, що іслам є керівництвом по вихованню та навчанню дітей з особливими потребами» [12].

Проведення фокус групи з вчителями школи Dawne House Riyadh дозволив констатувати факт соціальної стигматизації відносно дітей з особливими потребами у саудівському суспільстві, а також намагання керівництва країни подолати цю соціальну стигматизацію.

Цей факт був підтверджений й результатами онлайн опитування, в якому брали участь мешканці Rihad Pearl Compound.

Також результати проведення фокус групи з вчителями школи Dawne House Riyadh засвідчили, що в організації інклюзивного навчання в Королівстві Саудівська Аравія, не дивлячись на сучасні нормативні документи, продовжує

домінувати медична модель інвалідності у законодавстві. Закони, що захищають права дітей з особливими потребами, в більшості своїй ще на стадії розробки. 89,4% вчителів школи вважають, що медико-соціальна модель побудови інклюзивної освіти сприяє закріпленню сегрегації у саудівській системі освіти. Потрібна соціально-правозахисна модель, з якої розпочиналась інклюзивна освіта у Великій Британії

З метою вивчення питань щодо подолання соціальної стигматизації дітей та сегрегації з особливими потребами ми використовували контент-аналіз телепрограм у телевізійній провідній арабомовної медіамережі Saudi One, беручи до уваги той факт, що телебачення, нині, є наймасовішим каналом комунікації й одним із серйозних факторів, що впливають на особистість, що обумовлено специфікою телевізійного впливу (використання відразу двох каналів – зорового і слухового, різних маніпулятивних технологій). За оцінками уряду Саудівської Аравії, у 2021 році середній саудит проводив за переглядом телевізійних програм на 50 – 100% більше часу, ніж його чи її європейський, чи американський колега [13].

Об'єкт контент-аналізу – телевізійні канали. Предмет – зміст телевізійних програм. Вибірка – телепрограми телеканалу Saudi One.

Одиниця аналізу рахунку – кількість згадок в назвах слів й у словосполученнях «сім'я», «доброта», «співчуття», «дружні діти», «діти з особливими потребами», сура 37 «Ті, хто стоїть в ряд», аят 96. Закономірності частотного розподілу слів та словосполучень дозволяють зрозуміти закономірності змістовного визначення об'єкта.

Пояснимо включення в даний список сури 37 «Ті, хто стоїть в ряд», аят 96. У багатьох аятах Корану вказується на те, що все, що відбувається у Всесвіті було заздалегідь визначено Аллахом і відповідає Його мудрості: Він здатний змінити всіх людей, спрямувавши їх на прямий шлях, але Він хоче, щоб люди самостійно робили свій вибір і були випробуванням один для одного. Коран говорить: «Якби твій Господь побажав, вони не надходили б так» (сура 6 «Худоба», аят 112); «Якби твій Господь захотів, то Він зробив би людство єдиною громадою» (сура 11 «Худ», аят 118). Аллах створив все, що є у Всесвіті, включаючи людські діяння і помисли: «Аллах створив вас і те, що ви робите» (сура 37 «Ті, хто стоїть в ряд», аят 96). Згідно з Кораном, вчинки людей залежать від їх бажань і можливостей. Аллах вкладає в їх серця бажання і дає їм можливість здійснити їх. Він творить причину, яка втілюється в результаті [14].

Після попереднього аналізу телепрограм телеканалу Saudi One та позначення смислових одиниць, виділених відповідно до цілей дослідження та наведеної у телевізійних програмах інформації було здійснено підрахунок кількості кожної одиниці

аналізу із зазначенням відповідного індикатора оцінки.

У проаналізованій телепрограмі ми зафіксували 1998 згадок одиниць аналізу рахунку контент-аналізу: «сім'я» (165); «доброта» (100); «співчуття» (96); «дружні діти» (12); «діти з особливими потребами» (639); сура 37 «Ті, хто стоїть в ряд», аят 96 (986).

Дані контент-аналізу наочно ілюструють соціокультурний аспект конструювання попередження потенційного опору, який може виникнути, коли західні моделі відносин до дітей з особливими потребами реалізуються в традиційному суспільстві.

Також в контент-аналізі була виділена категорія «динаміка», але в даній статті результат по цій категорії не представлений, динаміка одиниць аналізу рахунку стане темою для подальших публікацій.

Висновки. Зміни, що відбуваються в освіті під впливом ряду внутрішніх і зовнішніх причин, викликаних глобалізацією, незаперечні. Але їх джерела дуже різноманітні. Спроби осмислити сутність цих перетворень мають не лише пізнавальне, а й практичне значення для розвитку інклюзивної освіти.

Наслідування і права дітей з особливими потребами в мусульманській культурі Королівства Саудівська Аравія не є породженням сучасності й відповіддю на заклик правозахисних організацій. Ісламський шаріат зобов'язує надавати таким дітям всі види захисту: соціальну, медичну, психологічну, адаптаційну, розглядаючи їх як рівноправних членів мусульманського суспільства.

Неминучий процес модернізації ісламських цінностей в саудівському суспільстві повинен мінімізувати суперечності і посилювати можливості спільного впливу на наслідування і права дітей з особливими потребами, подолання сегрегації та стигматизації дітей з особливими потребами в Королівстві Саудівська Аравія.

Перспективами подальших досліджень полягають в узагальненні матеріалів щодо співвідношення ісламських цінностей та наслідування і прав дитини з особливими потребами в мусульманській культурі; визначенні змістовних індикаторів, пов'язаних з характеристиками шкіл Ер-Ріяд (Королівство Саудівська Аравія) та учнів з особливими потребами, які в них навчаються.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. التعميم الشامل لمطالب من ذوي العاقة الفكرية في المملكة العربية السعودية: وجهة نظر نقدية 4244 أغسطس. https://mseg.journals.ekb.eg/article_258257_002f7eaf9404e7d8dcacaf113616ce2573.pdf
2. Global Index 2022: Results URL: <https://www.socialprogress.org/global-index-2022-results>
3. Real GDP growth. URL: https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOORLD
4. Literacy rate, adult total – Saydi Arabia. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SE.ADT.LITR.ZS?locations=SA>

5. Ministry of Education Saudi Arabia. URL: <https://www.moe.gov.sa/en/Pages/default.aspx>.
6. البصري، الربيع بن حبيب بن عمر الأزدي (1415هـ): مسند الربيع، تحقيق: محمد إدريس عاشور بن يوسف، دار الحكمة، مكتبة الاستقامة، بيروت، سلطنة عمان، 1/170:419.
7. شقار، منذر (1396هـ): الأوقاف الإسلامية القديمة إنسانية ورحمة، وتكافل اجتماعي، مجلة الوعي الإسلامي، عدد (137)، ص65.
9. Kay A.K. 2011. Mothers perceptions of the treatment of their children with disabilities in Qatar. *Journal of International Special Needs Education*, 62-73.
10. الطفل المعاق – حقوقه ومتطلبات تربيته من منظور إسلامي. <http://www.dawahmemo.com/>
11. Al-Hendawi, M., & Keller C. 2014. Beyond the walls of the school: Risk factors and children and youth in the Gulf. *Near and Middle Eastern Journal of Research in Education*, <http://dx.doi.org/10.5339/nmejre.2014.1>
12. التعميم الشامل لمطالب من ذوي الإعاقة الفكرية في المملكة العربية السعودية: وجهة نظر نقدية https://mseg.journals.ekb.eg/article_258257_002f7eaf9404e7d8dcaf113616ce2573.pdf
13. القدومي، مروان علي (2001): حقوق المعاق في الشريعة الإسلامية، مجلة جامعة القرآن الكريم والعلوم الإنسانية، الخرطوم، العدد (4)، ص149.
14. Cordesman, Anthony H. (2021). Saudi Arabia enters the 21st century. URL: https://books.google.com.sa/books?id=tjpExwQWtOsC&pg=PA234&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
15. القدومي، مروان علي (2001): حقوق المعاق في الشريعة الإسلامية، مجلة جامعة القرآن الكريم والعلوم الإنسانية، الخرطوم، العدد (4)، ص149.